

“EV” KONSEPTİ “QIYMƏTLƏNDİRMƏ” KONSEPTİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Yer kürəsinin hər bir yerində insanlar yaşayır və hər birinin özünəməxsus dili, dini, şüuru və mədəniyyəti vardır. Hər bir insan müəyyən stereotiplərə malik olub yaşadığı məkana həmin əlaqələrlə bağlı olur. Bu əlaqələrin şüurda mənzərəsi mədəni, mənəvi, etnik, dini, əxlaqi cəhətdən əks olunur. Dil vasitəsilə insanlar bir-birilə əlaqə yaradıb ünsiyyətə girir, lakin həmin ünsiyyət yaradan anlayışlar insan şüurunda müəyyən ifadəlilik yaradır. Bu ifadəlilik konsept adlanır. Dil insanın şəxsi keyfiyyətlərini, konsept isə şəxsiyyətin malik olduğu dəyərləri özündə cəmləşdirir. Hər bir cəmiyyətin şüuru onun mental dəyərləri ilə ölçülür.

Məhz buna görə də “Ev” konseptini özündə cəmləşdirən anamlara yanaşdıqda onların insan üçün dəyəri ön planda olmalıdır. Buna görə də anamlara leksik-semantik cəhətdən yanaşmaqla yanaşı, həm də həmin xalqın, etnosun, dövlətin malik olduğu stereotiplər və anlama yanaşma emosiyaları da nəzərə alınmalıdır. Çünki konseptin insan şüurunda əksi təkəcə elmi anamlarla deyil, şəxsi keyfiyyətlərlə daha çox bağlıdır. Konsept mədəniyyətin bir qolu olmaqla yanaşı, həm də bədii yaradıcılığın, incəsənətin mərkəz nöqtəsidir. Məhz onun sayəsində ən möhtəşəm əsərlər dərk olunur və şüurda müəyyən mənzərə yaradır.

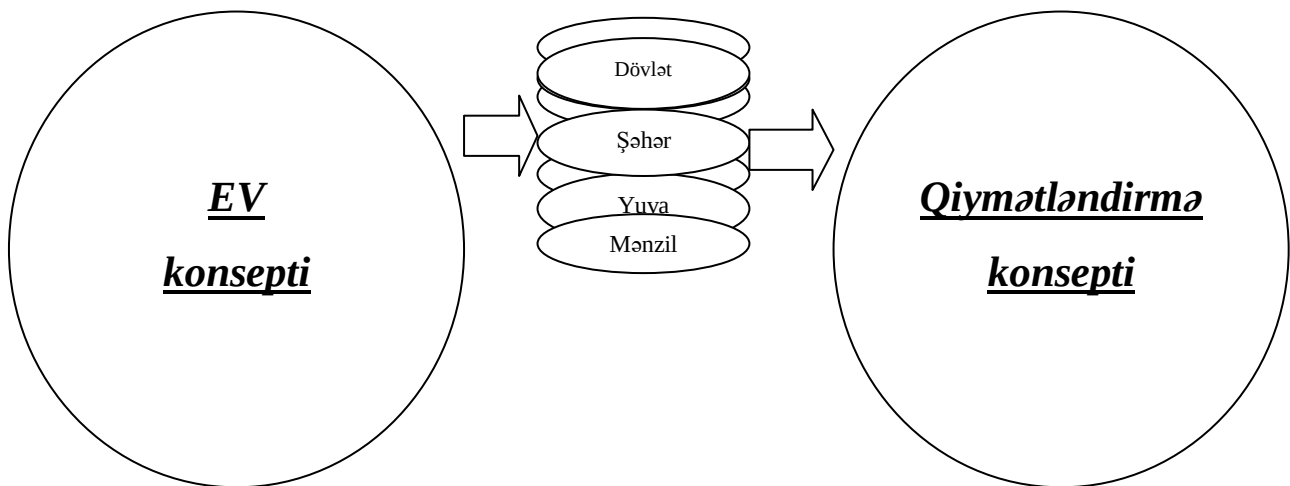
Dünya dil mənzərəsində “ev” anlayışı müəyyən yaşayış yeri anlamını ifadə edərək insan şüurunda ifadə tərzinə görə konseptə çevrilir. Öncə “ev” anlamının leksik-qrammatik mənasını müəyyənləşdirmək lazımdır. Sonra onun obrazlılıq səviyyəsində ifadə etdiyi mənə çalarını və digər anlamların bu mənə çaları ilə birləşməsinə və daha sonra şüurda vahid konsept altında birləşməsinə araşdıraraq. Məhz bu məqaləmizdə məqsəd insan şüurundakı “Ev” konseptini əks etdirən qiymətləndirici anlamları araşdırıb “Qiymətləndirmə” konseptinə daxil etməkdir.

“Ev” konseptinin ifadəliliyinin istiqamətlərini müəyyən edərkən dilə məhz dünya dil mənzərəsi prizmasından yanaşacağıq. Dünya dil mənzərəsi dedikdə insanın ətraf aləmlə əlaqəsi zamanı dərk edilən məhsulun şüurda əksi nəzərdə tutulur. Bu zaman anlayış öz həqqi mənə çərçivəsindən çıxaraq daha çox obrazlılığa malik olur. Bu zaman konsept öz ətrafına anlayışların düşünülməsinə deyil, dərk olunan anlamlarını toplayır. Hər bir konsept təkəcə sözlərin ifadə etdikləri mənalara özündə cəmləşdirmir, həm də obstrakt fikirləri və insan fəaliyyətini mental strukturda birləşdirərək müəyyən mənzərənin yaranmasını təmin edir.

Konsept insan şüurunun inikasıdır. Konsept öncə məcazi mənə obrazına sonra hissi obraza, sonda isə təfəkkür obrazına çevrilir. Bu dünya mənzərəsindən insan şüurunun obrazlılığını göstərir. “Konsept - insanın mədəni dünyasında mədəniyyətin əsas nöqtəsidir və şüurda əksətdirmə, anlayış, bilik, assosiasiya, yaşanmış kimi mövcuddur...Konseptdə çətin fikri qavrayışlar dərk edilir və ondan anlayışlı, obrazlı, qiymətləndirici komponentlər ayrılır. Hər bir konsept çətin mental kompleks kimi özündə fikri anlayışlarla yanaşı insana yaşmada əks olunan obyekt və digər komponentləri qiymətləndirir ” [4, 21].

“Ev” konseptini qiymətləndirən əsas anlayış “ev”dir. Bunun səbəbi həmin anlamın şüurda birbaşa ifadə etdiyi leksik-semantik mənanın “Ev” konsepti ilə eyniliyidir. Lakin digər anlamlar da var ki, onlar “ev” anlamı ilə vahid qrammatik quruluş ətrafında birləşməməsinə baxmayaraq, şüurda onların təfəkkür tərəfindən qavranılması eyni nöqtədə, yəni “Ev” konseptində birləşir. ““Ev”- məkanın elə bir yeridir ki, insan doğulub, assimiliyasi edib, yaxud uzun müddət yaşayıb, bu həmin yerdi ki, o yaşayır, rahat var olması üçün şərtlər yaradır, özünü yaxınları, sevimli adamları ilə əhatə edir. Ev bütün dünya dillərində səliqənin, kosmik ritmin və bərabərliyin simvolu, təhlükəsizliyin, daimiliyin, sığınacağın, həm də nəslin təcəssümüdür” [3, 10-11].

Bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, “Ev” konseptini qiymətləndirən aşağıdakı anlamlar “Qiymətləndirmə” konseptinin tərkib hissəsini təşkil edir. Çünki “Qiymətləndirmə” konsepti mövzu və əhatə dairəsi baxımından daha genişdir və konseptsfera yaratmaq qabiliyyətinə malikdir. Nəinki “Ev” konsepti digər konseptləri şüurda əks etdirən anlamlar “Qiymətləndirmə” konseptinin tərkibinə daxildir. Çünki hər bir konseptin özünəməxsus qiymətləndirici anlamları vardır. “Konsept bizə dil, şüur və mədəniyyətin əlaqəsini öyrənməyə imkan verir” [4, 103]. Məhz həmin anlamlar müxtəlif konseptləri qiymətləndirdiyinə görə “Qiymətləndirmə” konseptinə daxil olur. “Ev” konseptini qiymətləndirən anlamlar yalnız onun əhatəsində cəmləşir və ona məxsus olur, amma müxtəlif konseptləri qiymətləndirən anlamlar isə hamısı “Qiymətləndirmə” konseptinin tərkib hissəsidir. Bunu aşağıdakı şəkildə görə bilərik:

Sxemdən də məlum olur ki, insan şüurunda müxtəlif anlayışlar “Ev” konseptini təcəssüm etdirir. Deməli, “Ev” konseptini qiymətləndirən və şüurda onun semantikasına ekvivalent olan qiymətləndirici sözlər də vardır: “ailə”, “mənzil”, “yuva”, “vətən”, “şəhər”, “ölkə”, “dünya”, “dövlət” və s.

“Ev” konseptini qiymətləndirən anlamların əsas xüsusiyyətləri onların ad bildirməsidir, yəni qrammatik quruluşuna görə sadə isimlərdir. Heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan sözün kökü öz funksiyasını daşıyır. Bu konsepti qiymətləndirən anlamların çoxu xarakterinə görə universaldır. Lakin onların arasında terminlərə də rast gəlmək olar. Bu terminlər məkan xarakteri daşımasına baxmayaraq, ümumi dünya gerçəkliyindən, öz həqiqi mənasından uzaqlaşib insan şüurunda obrazlılığa çevrilir.

Məkan dedikdə təkcə yer anlamı anlayışlar deyil, dünyanın var olduğu və dörd istiqamət üzərində qurulduğu şimal, cənub, şərq, qərb anlayışları da nəzərdə tutulur. “Məkan dünyanın istənilən etnosunun dil mənzərəsinə daxildir” [5, 44]. Bu anlayışlar ad bildirən terminlərdir və hər birinin coğrafi cəhətdən tərfi vardır. Məsələn, “şərq” anlayışı gün çıxan yer mənasını ifadə edir və müəyyən bir ərazini əhatə edir ki, həmin məkanda Günəş doğur və digər istiqamətə doğru hərəkət edərək şərqdən əks istiqamətdə batır. O məkan da qərb adlanır. “Şərqdən qərbə qədər məsafə coğrafi cəhətdən məkan adlandırılır. Lakin şüurda bu terminlər obrazlılıq xarakterinə malik olaraq təkcə dünyanı özündə əks etdirmir. Leksik – semantik mənasına görə müəyyən yaşayış yerini, ifadə

və obrazlılıq baxımından isə insan şüurunda təbiəti, mədəniyyəti, dini inancları, adət- ənənələri, insan fəlsəfəsini daşıyan dünya dil mənzərəsidir” [5, 46].

“Ev” anlayışı dörd divarı olan “yaşayış yeri” leksik mənasını ifadə edir. Geniş mənada “ev”- insanın doğulub boya-başa çatdığı, yaxud müəyyən vaxt ərzində yaşadığı, emosiya və hisslərlə bağlandığı, yeri gəldikdə canından belə keçməyə hazır olduğu, hətta həyatının mərkəz nöqtəsi olan, yad və doğmalarla əhatə olunan, müxtəlif hadisələrin baş verdiyi yerdir. Dünya dil mənzərəsindən yanaşdıqda Azərbaycan atalar sözlərində “Ev” konseptini qiymətləndirən anlayışlar onun mədəniyyətinin tarixiliyinin qədimliyindən işarə verir. Aşağıdakı anlayışların ifadə etdikləri leksik-semantik mənalara fikir verək:

1) “Yurd” anlayışı: Evdən yaxşı yurd yoxdur; Yurdu yurd edən kişidi; Yurddan sürülən yurdına varınca ağlar; Yurd yersiz qalanda donuz təpəyə çıxar;

2) “Ocaq” anlayışı: Evin bəzəyi ocaqdır; Ocaq içindən tutuşar; Ocaq külündən məlum olar; Ocaq anamızdır, müqəddəsdir;

3) “Ailə” anlayışı: İnsanın geri döndüyü yerdir ailə;

4) “yuva”, “hin” anlayışı: Hər quş öz yuvasının ağasıdır. Hər xoruz öz hinində banlar. Qərrib quşun yuvası olmaz; Köçən yurdun qədrini, düşən yurdda bilirlər; Hər quşa öz yuvası doğmadır.

“Hər bir xalqın universal anlayışları onun şəxsi və insanlığın bütünlükdə məkanda var olmasının göstəricisidir” [5, 44]. Belə universallardan biri də “vətən” anlayışdır. “Vətən” sözü lüğəvi mənasına görə insanın anadan olduğu, dədə-babaların, qohum-əqrəbalarının yaşadığı, soykökü ilə bağlı olduğu yeri bildirir. Azərbaycan dilinin atalar sözlərində “vətən” anlayışı öz həqiqi mənasına uyğun “Vətən” konseptini qiymətləndirir, lakin Azərbaycan xalqının milli dəyərlərini nəzərə alsaq, vətən anlayışı “Ev” konseptini qiymətləndirir: Ana kimi yar olmaz, vətən kimi diyar; Bülbülü qızıl qəfəsə salmışlar, “vay, vətən” demiş; Bülbül gülü sevir, insan vətənini; Hər quşa öz yuvası, hər kəsə öz vətəni; Vətən elin evidi; Vətənsiz olan, kəfənsiz qalar; Vətən mülkü doğmadı, özgə diyar ögey. Atalar sözlərindən göründüyü kimi vətən anlayışı insanın doğma evidir. Axı evimiz elə vətənimizdə yerləşir və Vətənimizin sərhədlərini evimiz olduğu üçün qoruyuruq.

“Vətən” anlayış baxımından konkret məkanı bildirə bilər, amma “Ev” konseptinin tərkib hissəsi kimi çıxış etdikdə isə obrazlaşaraq şüurda həmin məkanın təbiətini, mədəniyyətini, dinini, inam və inanclarını, adət və ənənələrini, insanların fəlsəfi düşüncələrini, yaşam tərzlərini qiymətləndirir. “Vətən” sözü “ev” sözü ilə qrammatik cəhətdən sinonim olmaya bilər, amma semantik baxımından şüurda ifadə etdikləri obrazlılıq sinonimlik xüsusiyyətinə malikdir.

“Qiymətləndirmə” konseptinə daxil olan “dünya” anlayışı da “Ev” konseptini qiymətləndirir. “Dünya” anlayışı dilin aktiv strukturuna daxildir: Dünya-qazan, biz-çömçə; Dünya bir pəncərədir, gələn baxar, gedər; Dünya çalışanların əlindədir; Dünya dediyin bir bağdı, hər gələn bir ağac əkib gedər; Dünya bir qərarda qalmaz. “Dünya” anlayışı məkan və obrazlılıq baxımından digər qiymətləndirici anlayışlardan daha genişdir. Buna səbəb digər anlayışlar şüurda müəyyən konkret məkan çərçivəsində obrazlaşır. “Dünya” anlayışında isə digər anlayışları da dərk etmək mümkün olur.

“Dövlət” qiymətləndirici sözü termin kimi müəyyən ərəzidə yaşayan əhalini idarə etmək üçün yaranan bir idarə formasıdır. Dilimizdə “dövlət” sözü ilə “ölkə” sözü sinonimlik təşkil edərək öz həqiqi mənalarını qiymətləndirirlər: Dövlət sirrini dövlət bilər; Dövlətsizə kimsə dövlət olmaz; Ölkə sahibsiz olmaz; Ölkə yansa, canı yanmaz. “Dövlət” sözünə stereotip cəhətdən yanaşdıqda türkdilli müsahiblərin şəxsi istifadəsində bu sözün sinonimləri müşahidə edilir və “ölkə” sözünün mənası ilə eyniləşir” [4, 22]. “Dövlət”, “ölkə” anlayışları həqiqi mənə cəhətdən bir-birilə qrammatik və leksik cəhətdən uyğunlaşmasa da, leksik və morfoloji platformada kəsişməsələr də, konsept daxilində eyni nöqtədə birləşirlər. Hətta sinonimik cərgə belə yarada bilirlər. Bunun əsas səbəbi hər iki anlayışın insan şüurunda yaratmış olduğu mənənin “ev” anlayışının şüurda yaratdığı mənzərə ilə eyniləşməsidir.

Hər bir insan getdiyi yerə özünü deyil, yaşadığı yerin mədəniyyət, incəsənət və ruhunu daşıyır. Bu əvvəlcə “ailə” sonra isə semantik cəhətdən daha başqa anlayışlarla ifadə olunur. Hər bir insan özü ilə evini daşıyır. Bir neçə anlayışın eyni konseptin qiymətləndirici sözü olması üçün mütləq deyil ki, həmin anlayışlar eyni bir leksik-semantik quruluşa malik olsunlar. Qrammatik

cəhətdən bu konsept sferasında öz əhəmiyyətini itirir. Hətta semantik sinonimliyə belə malik olmurlar. Bunu “Ev” konseptini qiymətləndirən qiymətləndirici anlayışlarda daha aydın görə bildik. Şərti olaraq anlamın həcmi şüurda yarada biləcəyi mənzərənin kiçik vahidini “ailə”, daha geniş semantika mənzərəsində “dünya” qəbul edək. “Ev” konseptini “ailə” anlayışı “dövlət” anlamı daxilində qiymətləndirir. Lakin “dünya” anlamı daxilində isə “Ev” konseptini “dövlət” anlayışı qiymətləndirir. Burdan görürük ki, “Ev” konsepti sferası ətrafında birləşən qiymətləndirici sözlər əvvəl anlayış formasında mövcud olur, sonra isə anlama çevrilir və müəyyən bir konseptin daxilində cəmləşir.

Bu proses sözlərin şüurda ifadə imkanlarının həm mənzərəsinin, həm də genişliyinin ifadə imkanlarıdır. Məhz buna görə də insanın formalaşmasında konseptin ifadə imkanları daha genişdir. Bunun başlıca səbəbi dilin leksik-semantik, qrammatik quruluşu ilə yanaşı insanın malik olduğu milli dəyərlərindən, mədəniyyətindən, əxlaqından və yaşam səviyyəsindən aslıdır, məsələn: ailə-dövlət-dünya. Bu anlamların hər birinin dilimizdə öz qanunauyğunluqları var. Amma şüurda onlar obrazlaşaraq ifadəliliyə malik olub eyniləşə bilir və “Ev” konseptini qiymətləndirir, yəni bir-birilə sinonimlik yaradırlar.

“Ev” konseptini qiymətləndirən qiymətləndirici sözlər həm də şəxsiyyətin inkişaf mərhələləri ilə bağlıdır. Elmi baxımından isə bu anlayışların hər birinin öz funksiyası, quruluşu və semantikasi var. Dilçilikdə bina, mənzil, otaq, ailə, vətən, yurd, şimal, cənub, şərq, qərb, dövlət sözləri quruluşuna görə ad bildirən sadə isimlərdir və leksik- semantik cəhətdən bir-birilə zəncirvari əlaqə yaratmır. Lakin şüurda onlar bir nöqtədə “Ev” konseptinin qiymətləndirmə sferasında birləşirlər və şüurda yaratdığı mənzərəyə görə eyniləşirlər.

“Qiymətləndirmə” konseptinin tərkibinə daxil olan “Ev” konseptinin qiymətləndirici anlamları psixoloji cəhətdən beynimizdə əks olunan vahid nöqtədir. Bu nöqtəni bir mərkəz fikirləşək. Xarici mühitdən o nöqtəyə istiqamətlənən müxtəlif anlamlı dil anlayışları bir nöqtədə birləşir. Burdan belə bir mənzərə ortaya çıxır ki, müxtəlif anlayışlar bir konseptdə birləşir. Mənzərə etibarı ilə eyni, leksik- semantik cəhətdən müxtəlif olan anlayışlar bir konsept ətrafında birləşir.

Deməli, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri şərti olaraq qrammatik cəhətdən sistemləşdiririk. Çünki insan şüurunda yaranan mənzərə bəzən həmin qrammatik qaydaları özündə saxlasa da, bəzən bütün sərhədləri aşır və sadəcə şəxsiyyətin varlığının dərk etmə səviyyəsinə görə sistemləşir. Təbii ki, burada artıq mərkəz olaraq məkan, dəyər olaraq milli şüur, ifadə tərziləri olaraq isə obrazlılıq nəzərə alınır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Atalar sözləri. Tərtib edən: Mətanət Yaqubqızı. Bakı: "Nurlan", 2013, 476 səh.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
3. Базылова Л. А. Микрополе “Родина” как фрагмент концептуального поля “Дом” // "Молодой учёный" № 5(16), Том II, "Издательство Молодой учёный", 2010, с. 9 – 13
4. Джамбаева Ж. А. Концепт “государство” в языковом сознании представителей тюркоязычных социумов // "Молодой учёный" № 5(16), Том II, "Издательство Молодой учёный", 2010, с. 21- 24
5. Мацкевич С. М. Концепт и слово “Восток” в языке произведений Бунина: к вопросу об основаниях художественной концептуализации // “Вестник МГОУ. Серия: Русская филология” № 5, 2014, с. 43- 48
6. Сурина В. Н. Понятие концепта и концептосферы // "Молодой учёный" № 5(16), Том II, "Издательство Молодой учёный", 2010, с. 43-46
7. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və prespektivləri. Bakı: Müntərcim, 2015, 119 səh.

Farajova S.A.

THE "HOME" CONCEPT AS A PART OF THE "EVALUATION" CONCEPT

Resume

The “Home” concept and its evaluation words are learning in this article. We see many different words are not close meanings concentrating around the “Home” concept. Researches are showed that all evaluation words comes to the “Evaluation” concept. The evaluation words of the “Home” concept have approached from lexic-semantic aspects and the stereotypes and emotions of that people, ethnos, state are also taken into account. Here space is already taken into account as the center, national consciousness as value, and figurativeness as a style of expression. Although the concept is related with semantics of the word, but their end aims are not the same. Therefore, the words that evaluate the human concept that are the product of consciousness. All such details have been investigated in the article.

Key words: *concept, evaluation concept, home concept, semantics, space*

Фараджова С.А.

КОНЦЕПЦИЯ «ДОМ» КАК ЧАСТЬ КОНЦЕПЦИИ «ОЦЕНКА»

Резюме

Концепция “Дом” и ее оценочные слова изучаются в этой статье. Мы видим, что много разных слов не являются близкими значениями, концентрирующимися вокруг концепции “Дом”а. Исследования показывают, что все слова оценки относятся к концепции “Оценки”. Оценочные слова концепции “Дом” подошли с лексико-семантической точки зрения, а также были приняты во внимание стереотипы и эмоции людей, этноса, государства. Здесь пространство уже принимается во внимание как центр, национальное сознание - как ценность, а образность - как стиль выражения. Хотя понятие семантики связано со словом, но их конечные цели не совпадают. Поэтому слова, которые оценивают человеческое понятие, являются продуктом сознания. Все такие детали были исследованы в статье.

Ключевые слова: *концепт, концепция оценивания, концепция дома, семантика, пространство*